

¹² Jelić R., *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, Zadar, 1978, 47. — ¹³ Cerineo A., *Il colera morbus*, Split, 1856, 28. — ¹⁴ Jelić R., (isto), 47. — ¹⁵ Jelić R., (isto), 47. — ¹⁶ Osobni arhiv Ante Fanfogna (pasivna korespondencija), 1855, sig. AF V/IV-3, Muzej grada Trogira. — ¹⁷ Dudan J., *Cholera morbus a Pago*, Split, 1855, 4. — ¹⁸ Osobni arhiv Ante Fanfogna (pasivna korespondencija), 1855, sig. AFV/IV-5, Muzej grada Trogira. — ¹⁹ Matice umrlih Splita: MK/63, MK/75, MK/96., HAS. — ²⁰ Osobni arhiv Ante Fanfogna (pasivna korespondencija), 1855, sig. AF/IV-5., Muzej grada Trogira. — ²¹ Osobni arhiv... (isto), sig. AF III/V-IV-3. — ²² Dva stoljeća obrazovanja, školstva i kulture Kaštel Lukšića. Matijaca B., *Lukšićka stogodišnja kronika 1790-1900. Epidemija kolera u Kaštel Lukšiću 1855*, Kaštel Lukšić, 1985, 220. — ²³ Matica umrlih Kaštel Lukšića: sig. 2JU/MK259, HAS. — ²⁴ Matice umrlih Kaštel Stari, Novi: sig. 5JU/MK 261, 2JU/MK 260, 2UJ/MK 258, HAS. — ²⁵ Osobni arhiv Ante Fanfogna (isto), sig. AFIII/III-5. — ²⁶ Osobni arhiv Ante Fanfogna (isto). — ²⁷ Arhiv Fanfogna-Gagnin, serija Trogirska općina, sig. 6/II, HAS. — ²⁸ U ovoj svojoj studiji koristila sam se dokumentima medicinske povijesti i u tom smislu ograđujem se od stručnog medicinskog komentara u vezi kolere.

Nataša BAJIĆ-ZARKO, Split

CHOLERA IN DALMATIA IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY WITH A PARTICULAR REVIEW OF TROGIR AND ITS SURROUNDINGS

From Asia the cholera spread over Europe in 1830 where until then it had not been known. In a series of epidemics it destroyed many human lives. Our lands shared the fate of other places in Europe owing to its geographical position as a natural route from the East to the West.

In Dalmatia, in the first half of the 19th century, the cholera raged three times in 1836, 1848 and 1858. Its vehemence was particularly felt in 1848. when it took away the most of victims while in 1858 it spread throughout Dalmatia and seized 299 villages and towns. It appeared once again in 1889. and gravely threatened in 1905. This evil disease due to the horrors it left behind was compared to the plague, but is successfully cured nowadays.

There are few countries today unable to make an early diagnosis of the cholera and beat it efficiently.

(Rad je primljen u Uredništvu 20. XII 1987. god.)

Original scientific paper
UDC 614.39/497.1

Filip RACETIN, Split

O ZDRAVSTVENIM PRILIKAMA NA TERITORIJU MARINE OD VREMENA ALBERTA FORTISA DO NAŠIH DANA

Marina je teritorij površine približno 59 km² (oko 55 km² kopna i 4 km² mora) u primorskom dijelu trogirskoga općine. Na njemu su sada mjesne zajednice: Marina (s Docem), Vrsine, Najevi, Dograde, Gustirna, Pozorac (s Dubašćakom, Podbilom i Podošljakom) i Svinca. Prije su ova naselja bila zaseoci (odlomci) po cijelom teritoriju raštrkanog, velikog sela Marine. U prošlosti je poznat pod ovim imenima: Bausiona, Drido, Basilen (ili Bosilen), Drid, Bosiljina i Marina. Cijeli teritorij Marine povijesno je i geografski jedinstvena cjelina.

Ovo se izlaganje odnosi na cijeli teritorij Marine, a vremenski sam ga ograničio na period zadnjih 200 godina, tj. od vremena kad je Marinu posjetio talijanski putopisac, opat Alberto Fortis (1741-1803), koji je od 1771. do 1773. obilazio Dalmaciju. U svojoj knjizi „Put po Dalmaciji“¹ ostavio nam je dragocjene podatke o Dalmaciji, pored ostaloga i zanimljivo svjedočenje o siromaštvu, ishrani, bolestima, liječenju, trudnoćama i porođajima stanovnika teritorija Marine. Fortis navodi:

„Kakvo god bilo njihovo podrijetlo, stanovnici su Bosiljine u današnje doba tako siromašni da nerijetko moraju mljeti korijenje zlatoglava (asfodela) i od toga mijesiti vrlo loš kruh koji mnogo pridonosi tome što tu zbog klonulih vladaju pustoš i bijeda. Taj škodljivi korijen izaziva trajne bolesti želuca i izbacivanje krvi“²

Fortis se čudi zbog čega u Marini nema nasada kestena „koji bi bili spasonosni za sirotinju“. Preporučuje sadnju krumpira „koji bi jamačno radije jeli nego korijenje kozlaca i zlatoglava ili pečene smrčine bobice, koju hranu, na žalost, jedu mnogi i mnogi žitelji otoka i obale u godinama oskudice“³.

U Fortisovo doba Marina nije imala školovanog liječnika. Stoga su se Marinjani liječili sami, primjenjujući narodnu medicinu. O tome je Fortis zabilježio:⁴

„Nije rijetkost da nakon morlačkih igara uslijede upalne bolesti. U tom, kao i u svim drugim slučajevima, oni ne zovu liječnike, jer ih na svoju sreću nemaju, nego se sami liječe.“⁵ Čaša jake rakije obično im je prvi ljekoviti napitak; ako bolest ne popusti, uspu u nju poprilično

* Rad je saopšten na naučnom skupu „Povijest zdravstva u Dalmaciji“ povodom „180. obljetnice osnivanja prvog medicinskog studija u Hrvatskoj u Trogiru“ 12. X 1987. god. u Trogiru.

papra ili puščana praha⁶ i tu mješavinu posrću. Kad to učine, dobro se pokriju zimi, ili se ispruže nauznak naspram žarkom suncu ljeti, da iznoje zlo, kako oni kažu. Prvog i drugog dana uzmu čašu vina u kojem se nekoliko sati močio naprstak papra; trećeg i četvrtog dana udvostruči se količina. Vidio sam mnoge Morlake⁷ koji su savršeno ozdravili od toga neobičnog istjerivača groznice”.

Na teritoriju Marine prehlada se sve do nedavno liječila preznovanjem. Bolesnik je u postelji pio vruće vino kuhano sa šećerom i umotavao se u debele pokrivače kako bi se dobro preznorio. Očito se „morlačka medicina” dugo primjenjivala u Marini.

Po Fortisu Morlaci su kostobolju liječili masiranjem, odnosno „jakim trljanjem od kojega se bolesnikova leđa s kraja na kraj ogule ili pomodre”, a katkada su primjenjivali „zagrijan kamen zamotan u mokru krp”⁸. Masažu i toplinu primjenjivali su u skladu s izrekom „klin se klinom izbija”.

Reuma se u Marini i danas liječi masažom i vrućim matunom. Umijeće masiranja njegovali su od davnina. Stari Vicko Racetin-Žura s ponosom priča kako je to umijeće još u mladosti naučio od nekog seljaka iz Primoštena. On je jedan od posljednjih koji se time bavio.

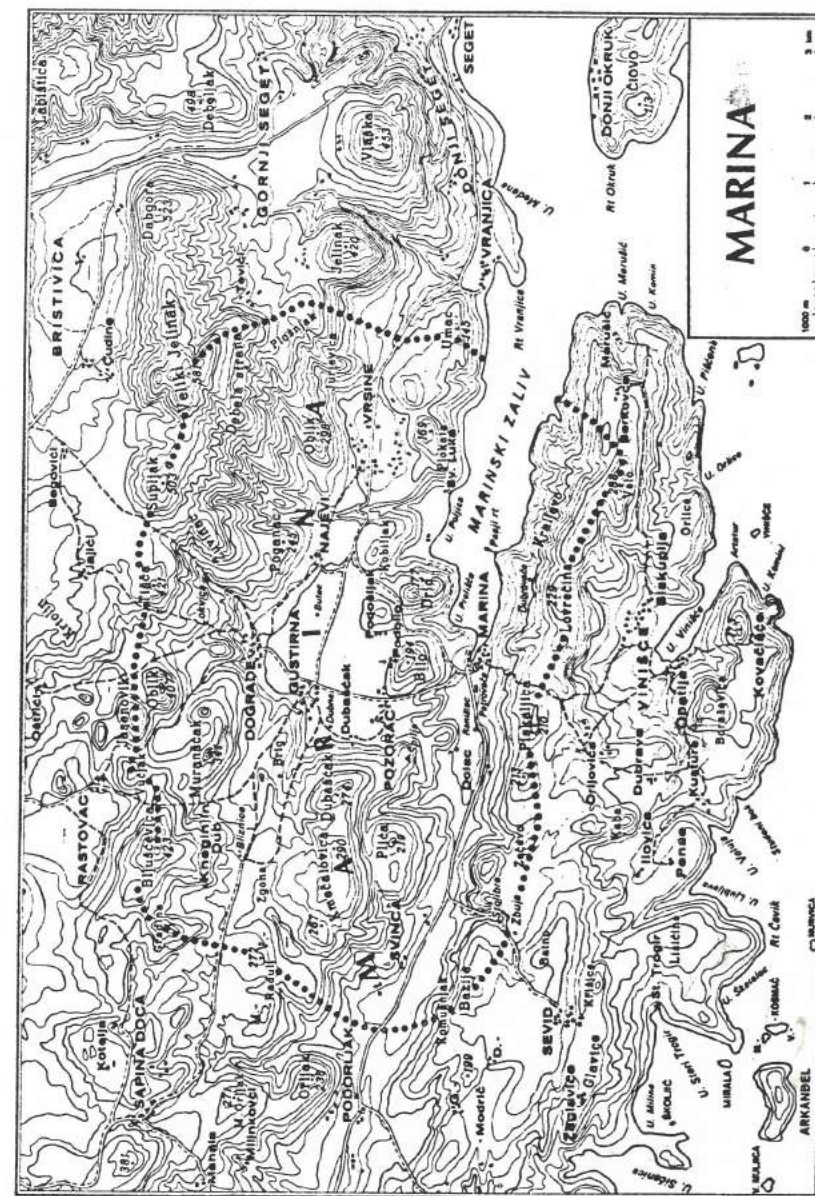
Ručno se masiranje često zamjenjivalo gaženjem nogama po leđima. Gaženje se prakticiralo obično u starijih osoba, a gazila su djeca. To se radilo ovako. Starija osoba legne na klupu ili šentadu pored zida, dijete se popne i bosim nogama, držeći se zida rukama, gazi nogama po leđima, idući od vrata do kraja kičme i natrag. Kažu da je takvo gaženje leđa bilo efikasno.

U liječenju se mnogo upotrebljavalo ljekovito bilje kojega na teritoriju Marine ima mnogo. Liječenje ljekovitim travama je kombinirao s ondašnjim modernim tehnikama liječenja liječnik i ljekarnik dr Josip Palada zvan Denije, koji je tridesetak godina ordinirao u Marini u vrijeme austrijske okupacije, sredinom prošlog stoljeća, kad je Marina bila politička općina.

Josip Palada sin Mate rođio se 1809. god. u Marini. Kao mladića angažirali su ga austrijski mjernici, s kojima je radio na izmjeri zemljišta. Zapazivši njegove izuzetne intelektualne i radne sposobnosti, nadjenuli su mu nadimak Denije (genije). Pod tim se nadimkom i danas spominje u marinskom kraju. Po njihovom nagovoru nastavio je školovanje u Italiji. Učio je medicinu i ljekarništvo. Njegovi potomci spominju da je 2 godine stažirao u nekoj ljekarni. Nakon 8 godina izbivanja, vratio se u Marinu, na svom imanju u Dogradama sagradio kuću katnicu, u kojoj je stanovao i ordinirao i apoteku koja je bila malo arhitektonsko remek djelo. U tlocrtu je imala oblik broja osam, tj. dvije kružne prostorije međusobno povezane vratima. Izvana se ulazilo u manju prostoriju, koja je vjerojatno bila čekavnica, a iz nje u drugu, veću prostoriju, koja je u zidovima sa strane imala niše (udubljenja) u kojima je držao posude (teglice, bočice, kutije, paketiće) s lijekovima. Nažalost, prije desetak godine sadašnji ju je vlasnik srušio i kamen drobilicom usitnio za izgradnju nove kuće.

Dr Palada je liječio stanovništvo lijekovima od kojih je mnoge sam spravljaio od ljekovitog bilja. Ljekovite trave nalazio je u prirodi,

a neke je ljekovite biljke uzgajao u svom vrtu. U Marini se preporuča da je s nekim lijekovima i eksperimentirao, odnosno da ih je isprobavao na sebi i svojoj ženi.

Slika br. 1. Područje Marine (izrado F. Racetin)

Bio je poliglota. Govorio je hrvatski, njemački, talijanski i latinski jezik. Imao je bogatu stručnu medicinsku biblioteku. Priča se da je sobom iz Italije donio mnogo knjiga, neki navode da ih je bilo čak tri

natovarena konja. Poslije njegove smrti, najveći dio tih knjiga nestao je u Trogiru. Njegovi su ih potomci, upavši u financijsku krizu, pokušali prodati posredstvom nekog *D u k e* iz Primoštena i trgovca *T o r b e* u Trogiru. Knjige su u Trogiru nestale, nisu im vraćene, niti isplaćene. Ostatak knjiga, kao i cjelokupnu njegovu dokumentaciju, progutao je požar 1942. god. u kući koju su zapalili talijanski fašisti. Sačuvane su samo dvije knjige koje su se zatekle izvan zapaljene kuće⁹.

Sačuvani su neki njegovi predmeti što ih je upotrebljavao u spravljanju lijekova i liječenju (kogomi, kamenice i lanceta). Nalaze se u njegovih potomaka.

Velike su njegove zasluge u liječenju stanovništva. On je prvi marinski liječnik. Njegovom je smrću¹⁰ Marina ostala bez liječnika sve do otvaranja zdravstvene stanice 1959. god.

Narodna medicina na teritoriju Marine ima dugu i bogatu tradiciju. Primjenjivala se prije dolaska *dr P a l a d e* i poslije njega sve do naših dana.

Već je *Fortis* naveo da su Morlaci upotrebljavali koromač i travu ivu kao lijek protiv bolova u zglobovima i da su na otekale i bolne dijelove tijela stavljali pijavice.

Trava iva se još i danas u Marini upotrebljava u liječenju nekih bolesti. Koliko Marinjani cijene njenu ljekovitost iskazali su izrekom koju sam od njih čuo: „Trava iva od mrtvoga čini živa“.

Marinjanima je dobro poznata ljekovitost i mnogih drugih trava, odnosno biljaka. Kazivač *Mate Palada* iz Dograda naveo mi je niz ljekovitih biljaka i o svakoj je ispričao koju ili koje bolesti liječi, kako se spravlja lijek i način upotrebe, primjerice: bijeli luk, bijeli sljez, blitva, bunika, čuvarkuća, dubac, kadulja, metvica, nar, prporuša, pustica, pušica, maslina, rašeljka, trosköt i druge. O tome bi se mogla napisati knjiga.

Zanimljivo je kako su i čime liječili otvorene ozljede. Pepelom od sagorjelog sukna ili običnom čađi skupljenom na gredi iznad ognjišta najprije su ih zaprašivali, umjesto sterilne gaze upotrebljavali su paučinu, preko toga čistu krpu. Na kraste su stavljali salo od poskoka ili osušeno neposoljeno svinjsko salo, dok su ih neki mazali smjesom koja se dobivala od usitnjene jezgre gorkog badema i maslinova ulja.

Posebnu je ulogu u očuvanju zdravlja i liječenju imala kvasina (vinski ocat). Razvodnjena kvasina je na teritoriju Marine od pamti-vijeka omiljen napitak, jer osim što ima dobar okus, ona je i dezinfekcijsko sredstvo. Marinjani su svjesni tog njenog svojstva tvrdeći mi da „kvasina ubija vodu“. Kad sam neke od njih zamolio da mi to potanje objasne, nedvosmisleno su mi rekli da kvasina „ubija ono što je u vodi živo“. Uvjeravali su me da je zdravo s kvasinom kuhati jelo, začinjati salatu i piti je razvodnjenu, jer štiti pouzdano od žutice.

Inače, Marinjani od davnina bolesnicima smanjuju temperaturu stavljajući kvasinom ovlažene krpe na tabane i dlanove. Tvrde da je u tome veoma efikasna.

Zanimljiv prastari postupak protiv zmijskog ujeda primijenio je prije rata stari *T o m a Š a l o v* pok. *G r g e* iz Dograda. Sinovca mu je *F i l i p a* ujela zmija otrovnica za prst. Uhvatio je dvije kokoše. Jed-

noj je odmah uvukao ujedeni prst u anus, a druga je bila u rezervi. Osedlao je konja i pošli su u Trogir k liječniku. Kažu da je prva kokoš po putu uginula, pa ju je zamijenio drugom. Dijete se izliječilo bez posljedica. Teško je reći kakvu su u tome ulogu imale te žrtvovane kokoše, jer je išao u bolnicu, ali je fakat da je dijete ozdravilo. Toma je pričao da je o tome načinu borbe protiv zmijskog ujeda slušao od svojih starih.

Kazivanja o trudnoći i rađanju djece na teritoriju Marine u vrijeme austrijske okupacije i Kraljevine Jugoslavije samo donekle potvrđuju *Fortisovo* pisanje:

„Morlakinja ne mijenja hranu niti prekida naporan posao ili putovanje zbog toga jer je trudna; i često se događa da rodi u polju ili kraj puta sama, da prihvati dijete i opere ga na prvoj vodi što je nađe, da ga donese kući i da se narednog dana vrati redovnim poslovima ili stadima na paši.“¹¹

Žene cijelog teritorija Marine, sve do svršetka II svjetskog rata, nisu išle na pregled ginekologu, niti su rađale djecu u rodilištu. Bilo je primjera da je poneka žena rodila dijete sama, podalje od kuće, na pašnjaku, u vinogradu, na putu, pa se spominje primjer 1926. god. i kod crkve za vrijeme mise, ali su to bili iznimni događaji. Žene su obično i redovno rađale kući uz pomoć iskusnijih i spretnih žena, tzv. seoskih babica. u Marini bila je *Luce Matijaš*, koja mi je jednom zgodom, kad smo o tome razgovarali, rekla: „Penziju, sinko, zaslužujem, koliko sam puta pomogla ženama pri rađanju“.

Rađanje bez liječničke pomoći ponekad se, zbog nastalih komplikacija, završavalo kobno po majku, a još češće po dijete. Primjerice u Matičnoj knjizi umrlih *don Stipana Čurića* za 1834. god. upisana je jedna žena koja u 31. godini života „priminu od rađanja“. U Matičnim knjigama umrlih od 1900. do 1934. god.¹² upisano je 13 žena koje su umrle prilikom rađanja. U matičnim knjigama umrlih veoma je mnogo upisano mrtvorodenih beba ili umrlih u toku ili neposredno poslije rođenja. Primjerice u vremenu od 1900. do 1934. god. od ukupno 1 637 mrtvih, 199 je beba koje su mrtvorodene, ili su umrle u toku ili neposredno nakon rođenja. Dakle, nisu Morlakinje pri rađanju uvijek imale sreću.

U sadašnje vrijeme marinske žene rađaju djecu isključivo u rodilištu.

Od 1826. god. u Matičnim knjigama umrlih župe Marina za svakog mrtvog uz druge podatke upisuje se i uzrok smrti. Umiralo se od raznih bolesti, a ponekad i od gladi. Ista je bolest upisivana pod različitim imenima, što je zavisilo od popa koji je knjige umrlih vodio. Tako su upisivani ovi uzroci umiranja: fibra, febra vrućica, ognjica, bolest grla, difterija, grlavice, malarija, otokli, trupižija, trupnika, disenterija, griža, srdobolja, proljev, tifus, tif, meningitis, tuberkuloza, sućija, sušica, tišika, salmonea, gripa, groznica, španjolska groznica, veliki kašalj, kašalj kukurikavac, ferse, verse, punta, bodac; upala mozga, upala moždjana, poganac, vrbolac, frbolac, zli prišti, zli čiri, sepsa, chinokokus, ospice, rak, skrlet, skerletine, šarlah, kolera i druge bolesti, te glad.

Po Matičnim knjigama umrlih se mogu pratiti i epidemije raznih zaraznih bolesti, njihova pojava, kulminacija i prestanak.

Primjerice, Marina je bila jedno od najvećih žarišta malarije u Dalmaciji.¹³ Prve dvije osobe, umrle od malarije, upisane su 1828. god., dvije 1829. i jedna 1834. god., onda do 1900. god. nema podataka, ali od 1900. do 1925. god. upisano je čak 66 umrlih od malarije (1900. — 3, 1901. — 7, 1902. — 12, 1909. — 6, 1910. — 5, 1911 — 17, 1912. — 3, 1913. — 4, 1914. — 1, 1915. — 4, 1916. — 1, 1920. — 1, 1921. — 1 i 1925. — 1). Dakle, najviše ih je od malarije umrlo 1911. god. Kasnije ih je umiralo sve manje, jer se malarija liječila kininom, koji je u Marini postao toliko popularan, da stariji seljaci i danas tim imenom nazivaju sve vrste tableta. Poslije 1925. god. Marinjani nisu umirali od malarije, premda je liječenih bilo i kasnije. Podjednako su obolijevali i muškarci i žene. Inficiranih je najviše bilo među djecom.

U Marini je 1925. god. izbila jaka epidemija difterije (skrletine, grlavice). Prema Matičnoj knjizi umrlih za 1925. god. od ukupno 87 umrlih u župi Marina, skrletine su u grob odnijele 34 osobe, što je skoro duplo od 34-godišnjeg prosjeka umrlih.¹⁴

Dakle, Matične knjige umrlih, bez obzira na sve njihove nepreciznosti i manjkavosti u pogledu naziva bolesti, mogu poslužiti da se izvuču odgovarajući zaključci o haranju pojedinih bolesti.

U namještanju i liječenju prijeloma kostiju i iščašenja zglobova Marinjani imaju veoma dugu tradiciju. Pojedini su seljaci to tako dobro radili da se Marinjani, kad su trebali takvu pomoć, nisu obraćali ortopedima, nego njima. To njihovo umijeće nije promaklo ni Fortisu u koji je zapisao:

„Morlaci znaju vrlo dobro namjestiti iščašene i spojiti slomljene kosti a da nisu toliko studirali osteologiju kao naši kirurzi koji nas često učeno osakate”.¹⁵

Svakako je Fortis pretjerao kad je napisao da kirurzi učeno sakate ozlijeđene, ali nije pretjerao kad piše da Morlaci znaju vrlo dobro namjestiti slomljene kosti ili iščašene zglobove. U Marini je i prije i u novije vrijeme bilo ljudi koji su to uspješno obavljali. Jedan od njih je Mijo Šalov zvan Utelja pok. Stipana, koji je u tome postizao izuzetne rezultate i bio poznat i izvan teritorija Marine. Rodio se 1885. a umro 1948. god. Bio je talentiran za taj posao. U austrijskoj vojsci je za vrijeme I svjetskog rata završio sanitetski tečaj i radio s vojnim liječnicima. Nakon demobilizacije, sve do smrti, pomagao je unesrećenicima kad je bilo potrebno.

Majstorski je znao kod prijeloma kostiju zaustaviti krvarenje, sastaviti polomljenu kost, staviti ljekovitu smjesu, zaviti, staviti drvene udlage i zavezati. Smjesu je pravio od istućenog gomolja konsula, natrenicanog domaćeg sapuna i bjelanceta kokošinjeg jajeta. Preko prijeloma stavljao je čistu krpnu, na nju smjesu, a preko nje kostret, drvene udlage i najzad zavoj. Udlage je skidao nakon 4 dana. Konsul je pospješivao sraščivanje kosti, a sapun i bjelance su zamjenjivali gips. Očvrslu smjesu je skidao nakon 25 dana, pa stavljao novu, koju je skidao nakon 15 dana.

Uspješno je intervenirao i kod iščašenja zglobova. Pomagao je stanovništvu i partizanima u NOB. Često su ga pozivali u partizanske jedinice ili u Komandu mjesta Trogir da pomogne borcima kod iščašenja ili prijeloma kostiju. Od Komande mjesta Trogir bio je

dobio pismeni dokumenat da smije i da je kvalificiran namještat i liječiti prijelome kostiju i iščašenja.

Mnogima je pomogao. Spomenut ćemo samo najkarakterističnije primjere. Namjestio je i izliječio slomljenu ruku svom sinu Jakovu. Izliječio je slomljenu kičmu Boži Bilota iz Vranjice, koji se najprije 7 mjeseci bezuspješno liječio u bolnici. Tri mjeseca nakon što ga je Utelja uzeo u obradu, uspravio se, prohodao pomoću štaka, a onda je i njih odbacio. Namjestio je i izliječio slomljenu nogu Marka Peruna iz Gustirne, koji ni nakon 8 mjeseci provedenih u bolnici nije mogao hodati. Utelja ga je izliječio tako da je bez štapa pješao iz Gustirne u Svinca i u Sratok (Bogdanovići). Krajem 1942. god. uspješno je liječio i od Talijana pretućenog i ugruvanog od skakanja kroz prozor Petra Rožića Čekića.

Umijeće namještanja i liječenja od oca je naučio sin Stjepan Šalov koji je često ocu bio asistent. On se počeo tim poslom baviti u partizanima, a poslije očeve smrti 1948. god. zamijenio ga je u tom poslu. I on je pomogao mnogima u Marini i okolici.

U toku NOB na teritoriju Marine uspješno je bila uspostavljena suradnja između civilnih i vojnih liječnika. Budući da 1942., god. partizani u ovom kraju nisu imali liječnika, dolazio ih je liječiti trogirski liječnik dr Niko Bratanić. Kasnije su partizanski liječnici liječili i stanovništvo. Lijep primjer suradnje partizanskog liječnika i narodne vlasti ostvaren je u Marini nakon kapitulacije Italije. Na poziv NOO, krajem X mjeseca 1943. god., dr Ljubomir Kraljević iz Šibensko-Trogirskog odreda, operirao je u Marini jednoj civilnoj osobi slijepo crijevo.

Nakon II svjetskog rata zdravstvo je u Marini doseglo veliki napredak.

Najprije je iz Doma zdravlja u Trogiru dva puta tjedno u Marinu dolazio liječnik i pružao stanovništvu liječničku pomoć. Kako to nije bilo dovoljno, u Marini je 1959. god. otvorena Zdravstvena stanica, koja do danas neprekidno djeluje. Istodobno s njom otvorene su Apoteka i Zubna ambulanta.

Do 1963. god. pri Zdravstvenoj stanici u Marini stajala su na raspolaganju kola i vozač (Mate Cvitanović), a od tada kola po potrebi dolaze iz Trogira.

Do 1964. godine Zdravstvena stanica u Marini bila je u tzv. Bratskoj kući (stara zgrada Osnovne škole). Liječnici su dolazili svakodnevno iz Doma zdravlja Trogira i to: dr Ante Čizmić (1960), dr Nevenka Tomašević (1961—1963) i dr Boris Kučić (1963—1964).

God. 1964. izgrađena je nova zgrada Zdravstvene stanice i u njoj stan za liječnika. Od tada je liječnik stalno u Marini. Do danas su se izmijenili u Marini ovi liječnici: dr Stevo Panić (1964—1966), dr Milan Panić (1966—1967), dr Josip Kalajdžić (1967—1970), dr Pero Kaliterna (1971), dr Mladen Pogorelič (1971—1972), dr Mihovil Biočić (1972—1973), dr Dragan Ivković (1973—1976), dr Mirjana Plastić-Stejić (1977—1984); dr Mladen Pavić, dr Đorđe Mirat i dr Mirjana Mladinov su se izmijenili u periodu 1984—1986; dr Kety Karačić od 1. V 1986. godine neprekidno je u Marini.

Od 1968. do 1978. god. marinski liječnik je dva puta tjedno posjećivao Sevid i Vrsine. Od 1978. god. ih ne posjećuje, nego je do 1986. jednom tjedno (srijedom) posjećivao Veli i Mali Drvenik (od tada tamo odlazi liječnik iz Trogira).

Do 1986. god. u Marini su uz liječnika radile medicinske sestre Lucija Ivančev (primalja — babica), Vinka Kovačević, Ljubica Stojan i Zora Radman (patronažna babica); od 1986. medicinska sestra u Marini je Jerka Palada.

Do 1964. god. Apoteka je bila u kući Rafaela Cvitanovića, onda je premještena pored nove zgrade Zdravstvene stanice u prostoriju koju je Dom zdravlja kupio od Marte Cvitanović, a od 1983. je u novoj prostoriji u Domu omladine i boraca u Marini.

Do 1964. god. Apoteka je bila smještena u jednoj privatnoj kući, onda je premještena pored nove zgrade Zdravstvene stanice u prostoriju koju je Dom zdravlja kupio, a od 1983. god. je u novoj prostoriji u Domu omladine i boraca u Marini.

Zaključak

Alberto Fortis je posjetio Marinu i opisao kako su se stanovnici liječili primjenjujući narodnu medicinu.

U vrijeme austrijske okupacije umiralo se od raznih bolesti i od gladi. Sredinom 19. stoljeća tridesetak je godina u Marini ordinirao liječnik dr Josip Palada. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća Marina je jedno od najvećih žarišta malarije u Dalmaciji. Posve je iskorijenjena između I i II svjetskog rata.

Otvaranjem Zdravstvene stanice, Apoteke i Zubne ambulante, nakon II svjetskog rata u Marini, zdravstvo je u ovom regionu podignuto na zavidnu razinu. Zdravstvene prilike na teritoriju Marine znatno su poboljšane, a s njima zdravlje i radna sposobnost stanovnika i zdravstvena sigurnost turista.

BILJEŠKE

¹ Fortis A., *Put po Dalmaciji* (Viaggio in Dalmazia. Venezia, 1774), Globus, Zagreb, 1984./ Fortisova knjiga je u stvari naručena obavještajna studija, među ostalim i za predsjednika britanskog parlamenta, lorda Butca/. — ² Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 151. /Zlatoglav su Marinjani u gladnim godinama jeli sve do svršetka drugog svjetskog rata. Zbog svrabeža što ga je izazivao u čmaru i oko njega u Marini su ga nazvali svrbica ili srbica/. — ³ Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 151. /Krumpir u to vrijeme još nije bio donijet na teritorij Marine/. — ⁴ Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 61. — ⁵ Bolesnici nisu tražili usluge školovanih liječnika u gradovima zato što nisu imali novaca za pregled koji je bio preskup za siromašne seljake. U ono vrijeme za kućni se posjet liječniku plaćalo 4 cekina /zlatnika/, što preračunato u sadašnju vrijednost iznosi oko 400 000 dinara („Slobodna Dalmacija” 15. XI 1987. 20/. — ⁶ Po Sinjaninu Ivanu Lovriću, puščani je prah sadržavao šalitra /Bilješke Ivana Lovrića o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Venecija, 1776/. — ⁷ Morlak je stari naziv za stanovnika Dalmacije. Upotrebljavaju ga u svojim radovima Fortis i maršal Marmont. Nastao je od riječi Crni (Maur) i mnogoznačnog naziva Vlah ili Vlah koji je keltskog porijekla, Germani su Vlasima zvali Rimljane Kelte (Walhos), Hrvati i Slovenci Talijane, Srbi Rumunje, Turci kršćane, katolici pravoslavce, primorci seljake i čobane s kontinenta, starosjedioci došljake, došljaci pridošlice itd. Značenje je komponirano od maur (crn) + (v)lah. („Nedjeljna Dalmacija”, 8. XI 1987, 18). — ⁸ Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 61. — ⁹ Jedna je knjiga *De dissectione partium corporis humani*, libri typs S. de Colineus, Paris, 1545. Autor je Carolus Stephanus (Charles Estienne). Na 156. strani tintom i perom napisana je zabilješka na latinskom jeziku da je ovaj primjerak posjedovao Ivan Rizze kirurg Erdedi Nadaždija. Nekoliko listova manjka. Druga knjiga je *Lexicon-latino-italico-illyricum*, Budimpešta, 1801. Autor je leksikograf Joakim Stulli, Dubrovčanin (1729—1811). Veoma je oš-

tećena i manjka veći broj listova. — ¹⁰ Josip Palada-Djenije umro je 13. XI 1871. god. (HAS sign. 2JU/MK 308, str. 12, 2. br. 60). — ¹¹ Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 52. — ¹² Nema podataka za period 1836—1900. god., jer su matične knjige uništen u prošlom ratu za taj period i za period poslije 1934. god., — ¹³ Izvještaj o radovima na proučavanju i suzbijanju malarije u Dalmaciji od prof. dr P. Mühlensa (Hamburg) i dr A. Sfarčića (Trogir) Zagreb, 1924. — ¹⁴ Matične knjige umrlih župe Marina za period 1900—1934. god., nalaze se u Matičnom uredu u Marini. — ¹⁵ Fortis A., *Put po Dalmaciji*,¹ 61.

Filip RACETIN, Split

GESUNDHEITLICHE UMSTAENDE IM GEBIET DER GEMEINDE MARINA VON DER ALBERTO-FORTIS-ZEIT BIS ZU HEUTIGEN TAGEN

In dieser Arbeit sind die gesundheitlichen Umstände im Gebiet der Gemeinde Marina in letzten 200 Jahren beschrieben.

Der Reisebeschreiber Alberto Fortis (1741—1803) hat in der Schilderung seiner Erlebnisse in der Arbeit „Viaggio in Dalmazia” auch über die ärztliche Behandlung der Bevölkerung mittels Volksmedizin ausführlich geschrieben.

In der Zeit der österreichischen Regierung herrschten in Marina verschiedene Krankheiten und man starb auch vor Hunger.

Mitte des XIX Jahrhunderts hat der Arzt Josip Palada, „Genius” genannt, in der Gemeinde Marina die Bevölkerung ärztlich behandelt. Er behandelte die Kranken mit damals modernen Heilverfahren und Heilkräutern.

Am Ende des XIX Jahrhunderts und Anfang des XX ist Marina ein Brennpunkt von Malaria gewesen, die zwischen zwei Weltkriegen ausgetilgt worden ist.

In Marina werden mit traditionellen Methoden Knochenbrüche und Verrenkungen bei Menschen und Tieren erfolgreich behandelt.

Nach dem zweite Weltkrieg ist das Gesundheitswesen in Marina durch die Eröffnung von der Ambulanz, Apotheke und Zahnambulanz zu einer beneidenswerten Ebene gestiegen, was von der grossen Bedeutung für die Gesundheit, Arbeitsfähigkeit und gesundheitliche Sicherheit der Bewohner von Marina und Touristen ist.

(Rad je primljen u Uredništvu 20. XII 1987. god.)